

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ФЕНОМЕН ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН ALIENATION AS A PHENOMENON OF CHILD-PARENT RELATIONSHIPS

Статтю присвячено вивченню проблеми відчуження в системі дитячо-батьківських відносин. У результаті проведеного дослідження встановлено, що в психології феномен відчуження набуває особливого значення, оскільки розглядається як втрата людиною почуття власної суб'єктності в спілкуванні з референтними оточуючими (а інколи і з самим собою, коли йдеться про самовідчуження людини). Бути відчуженим означає відчувати самовтрату, не відчувати зв'язку з близькими.

Відчуження у звичному розумінні – це неповнота, обмеженість, неповноцінність свого Я, воно свідчить про невідповідність того, хто віддзеркалюється, тому що є віддзеркаленням. Особливого значення ця проблема набуває в онтогенетичному контексті, у дитячо-батьківських відносинах. У такому контексті ми розглядаємо відчуження як втрату дитиною почуття своєї суб'єктності в спілкуванні з батьками, переживання неможливості мати справжню свободу самопрояву.

У статті припущено, що основним механізмом породження реакції відчуження в дітей є порушення так званого «кільця самонаслідування» дитини в спілкуванні з дорослими, коли вона не відчуває себе віддзеркаленою в спілкуванні з дорослим, що провокує зниження самооцінності, прояв негативних почуттів, закритість тощо.

У контексті дитячо-батьківських відносин виділяють полярні форми реагування дорослих на неординарні прояви дитини: прийняття їх (лояльність) та неприйняття (відчуження).

Ознаки відчуження з'являються в дітей у присутності батьків, що дистанціюються, і зникають поза контактом із ними; діти батьків, що характеризуються лояльністю, не виявляють ознак відчуження.

Ключові слова: відчуження, самонаслідування, неординарність, лояльність, самоставлення.

The article is devoted to the study of the problem of alienation in the system of child-parent relations. As a result of the conducted research, it was established that in psychology the phenomenon of alienation acquires special importance, since it is considered as a person's loss of a sense of his own subjectivity in communication with referent others (and sometimes with himself, when it comes to a person's self-alienation). To be alienated means to feel a loss of self, not to feel a connection with loved ones.

Alienation in the usual sense is the incompleteness, limitation, flaw of one's self, it indicates the incompatibility of the one who is mirrored with that which is the mirror. This problem acquires special importance in the ontogenetic context, in child-parent relations. In this context, we consider alienation as the child's loss of a sense of subjectivity in communication with parents, experiencing the impossibility of having true freedom of self-expression.

It is assumed that the main mechanism of the generation of the reaction of alienation in children is the violation of the so-called "ring of self-imitation" of the child in communication with adults, when the child does not feel reflected in communication with an adult, which provokes a decrease in self-esteem, the manifestation of negative feelings, closedness, etc.

In the context of child-parent relations, polar forms of adults' response to the child's extraordinary manifestations are distinguished: their acceptance (loyalty) and rejection (alienation).

Signs of alienation appear in children in the presence of distancing parents, and disappear outside of contact with them; children of loyal parents do not show signs of alienation.

Key words: alienation, self-imitation, originality, loyalty, self-attribution.

УДК 159.942-055.52
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.53.7>

Барінова Л.Я.
к.психол.н.,
доцент, практичний психолог

Постановка проблеми. У психологічній науці феномен відчуження розглядається як втрата людиною почуття власної суб'єктності в спілкуванні зі значущими іншими (та навіть із собою, коли мають на увазі особливий випадок – самовідчуження людини). Такий погляд тотожний інтуїтивному значенню цього слова: «бути відчуженим» означає відчувати самовтрату, не відчувати зв'язку з близькими.

Відчуження у звичному розумінні – це неповнота, обмеженість, неповноцінність свого Я, воно свідчить про невідповідність того, хто віддзеркалюється, тому що є віддзеркаленням. Якщо повноцінне Я передбачає тотожність індивіда як віддзеркалюваного (хто) та віддзеркалення індивіда в собі самому (що), то

в разі відчуження людина відчуває протиріччя: вона, наприклад, діє як суб'єкт (про це говорять плоти її активності), але при цьому не відчуває себе як активну особу. Щоразу можна констатувати відчуття втрати суб'єктності, свого життєвого авторства: чи це ініціатива в будь-якій справі, чи ефект самої дії. Відчуження як екзистенційна проблема особистості починає формуватися дуже рано та на ранніх стадіях онтогенезу може розглядатися як особливий феномен дитячо-батьківських відносин.

Виклад основного матеріалу. Різна інтерпретація уявлень про відчуження склалася у філософській (Аристотель, К. Ясперс), гуманістичній та екзистенційній психологічній думках (К. Роджерс, Ж.-П. Сартр, А. Валлон),

психоаналітичній парадигмі (Е. Еріксон, Е. Фромм, К. Хорні, Е. Шахтель), а також у вітчизняній теоретико-емпіричній психологічній науці [2; 3].

Саму сутність відчуження особистості як результату невираженості її суб'єктності в суб'єктивному дзеркалі іншої людини ми розглядаємо за допомогою ідеї про існування кільця опосередкованого самонаслідування індивіда як умови становлення його суб'єктності [1]; при цьому розрив кільця опосередкованого самонаслідування може розглядатися, як причина відчуження.

Розглянемо докладніше кільце самонаслідування в дії. Перед нами ланцюжок процесів: спочатку (старт) дитина щось робить спонтанно та мимоволі. Якщо дорослі сприймають цю дію, як нову та незвичайну, то вони, як правило, підхоплюють, повторюють її, часто також мимоволі; наприклад, дорослий посміхається у відповідь на усмішку дитини. Дитина ж, у свою чергу, підхоплює цю дію дорослого, копіюючи його. Таким чином, виявляється, що вона нібито наслідує себе саму. До дитини ніби повертаються її власна посмішка, слово, дія. Коло відповідно замикається: опосередковане самонаслідування виявляється наслідуванням своїм наслідувачам.

Таким є кільце опосередкованого самонаслідування в нормі. Психологи-теоретики та практики справедливо ставлять запитання: «Що станеться, якщо значущі прояви індивідуальності дитини не будуть «підхоплені» дорослими?» Кільце опосередкованого самонаслідування, втрачаючи «посередника», у цьому випадку не буде мати очікуваного ефекту, виникне реакція відчуження – переживання індивідом втрати власної суб'єктності.

Отже, загальне припущення нашого дослідження полягає в тому, що реакція відчуження є результатом дисфункції кільця самонаслідування індивіда в контакт з іншими людьми.

Емпірична перевірка цього припущення передбачає необхідність конкретизації вихідних понять. У цьому контексті ми використовуємо два важливі поняття, що уточнюють сутність реакції відчуження в системі міжособистісних відносин.

Перше поняття – неординарність. «Бути неординарним» означає діяти за межами загальноприйнятого, очікуваного, стандартного, подібного встановленим правилам. Важливо відмітити, що феномен неординарності схожий на надситуативну активність особистості як прояв неординарної активності. Однак поняття «надситуативна активність» вужче за поняття «неординарність». У випадку надситуативності індивід діє над порогом ситуативної необхідності, виходячи в площину внутрішньо невирішених результатів дії.

Неординарність, що фіксується, як така, зовнішніми спостерігачами (наприклад, неординарні прояви активності дитини в сприйнятті дорослих), може бути внутрішньо мотивована (наприклад, надією дитини отримати заохочення, високу оцінку тощо). Діючи надситуативно, людина завжди діє на свій страх і ризик. Неординарність не передбачає обов'язковості такої дії. Ось чому реакція оточуючих, якщо вона розходиться з очікуваною індивідом, може породжувати зовсім несподівану фрустрацію (у разі надситуативності негативний результат сприймається, як один із можливих).

Перелічені особливості неординарних проявів активності індивіда зумовлюють значущість зустрічних проявів активності інших людей.

Друге поняття в нашому дослідженні – лояльність, яке ми визначаємо як тенденцію одного індивіда (наприклад, дорослого) підтримувати неординарні прояви активності іншого індивіда (дитини). Теоретично існує кілька способів реагування на неординарну активність іншого: ігнорування, осуд, прийняття та заохочення. Змісту поняття «лояльність» відповідають два останні способи та суперечать два перші.

Специфіка лояльності у співвідношенні з психологічною підтримкою та супроводом як більш загальними поняттями полягає в тому, що предметом підтримки та супроводу виявляються не всі прояви іншої людини, а неординарні.

Теоретичне припущення про реакцію відчуження як результат дисфункції кільця самонаслідування, конкретизована в парадигмі неординарності та лояльності (реакція відчуження є результатом нелояльності дорослого до неординарних проявів дитини), вивчалось в нашому дослідженні за допомогою методик, що фіксують різні аспекти відчуження дитини від дорослого та специфіку батьківської лояльності.

Оскільки предмет нашого дослідження складає породження реакції відчуження дитини в контакт з дорослими, головним теоретичним методом ми обрали саме метод відображеної суб'єктності, сутність якого полягає в реєстрації зрушень, що індукуються у свідомості та поведінці досліджуваних реальною або уявною присутністю іншої референтної людини в ситуації випробування. Нас цікавили можливі ефекти віддзеркалення батьків у дітях, зумовлені мірою їхньої лояльності до неординарних проявів індивідуальності малюків.

Емпіричними референтами ступеня відчуження дитини від дорослих, що її виховують, для нас виступили:

– наявність негативних почуттів до батьків (ворожість);

– рівень конфліктності (вивчений за допомогою авторської модифікації методики «Автопортрет»);

– рівень закритості дитини (для цього також застосовувалася розроблена нами методика «Будиночок») у ситуаціях реальної та уявної присутності батьків.

Динаміку зазначених вище індивідуальних проявів за умов актуалізації образу дорослого, що виховує дитину, ми розглядали як показник актуальної залученості цих дорослих у процес виникнення реакцій відчуження в дітей.

Крім того, нами використовувалися методика «Малюнок сім'ї» та дитяча проективна методика Р. Жіля, яка діагностує різні сфери міжособистісних відносин дитини та сприйняття нею внутрішньосімейних відносин.

Ці надійні та валідні методики дозволяють встановити деякі додаткові характеристики відчуженості дитини, вірогідно пов'язані з особливостями внутрішньосімейного спілкування.

Схарактеризуємо дві базові методики оцінювання ступеня відчуженості дитини.

Запропонована нами ігрова методика «Будиночок» дозволяє визначити дистанцію спілкування з дорослим, що обирає дитина, тенденцію до відчуження або близькості її від батьків. Гра полягає в тому, що дитина та експериментатор по черзі розміщують на умовній території свої будиночки, при цьому психолог керує розміщенням батьківських будиночків (окремо «батькового» та «матусиного»).

Гра передбачає серію кроків на зближення-віддалення будиночків дорослого та дитини. Передбачається, що реакція дитини на кроки дорослого характеризує її ставлення до партнера, і таким чином може бути виявлена дистанція, якій дитина надає перевагу в спілкуванні.

Методика «Автопортрет» полягала в тому, що у всіх серіях експерименту (їх було три) дитина малювала саму себе – автопортрет. В одній із серій це був малюнок, що виконується поза уявним контактом із батьками; у двох інших дитина мала уявити, що поруч із нею зараз присутній дорослий (в одному випадку – мати, у другому випадку – батько).

Простежуються можливі зміни, що виникають у дітей в процесі малювання себе під впливом ідеальної взаємодії з референтним іншим.

Про характер дитячо-батьківських відносин ми робили висновки за допомогою тесту-опитувальника батьківського ставлення (О.Я. Варга, В.В. Столін) та авторської методики дослідження батьківської лояльності, яка відноситься до групи проективних технік та дозволяє оцінити ставлення дорослого до неординарних проявів дитячої активності. Стимульний матеріал є схематичним малюнком, де зображено кілька людей, серед яких знаходиться дитина (дитячий персонаж)

і дорослий (дорослий персонаж). Вони можуть відрізнитися за статтю, віком та іншими характеристиками.

У всіх випадках дитина на картинці поводить нестандартно, ставлячи в незвичне становище дорослого. Для показу ненормативної поведінки дітей було запропоновано 20 малюнкових ситуацій, які були поділені на чотири групи відповідно до особливостей психологічного змісту. Схарактеризуємо їх.

1. Нестандартність інтелектуальних проявів дитячого персонажа, креативність, дотепність.

2. Псевдообрази. У цих випадках дитина, не знаючи будь-яких життєвих фактів, не розуміючи деяких фразеологічних зворотів, значення деяких слів, відгукується про когось або про щось у неприємній, образливій чи неприйнятній формі.

3. Емоційне потрясіння. У цих випадках слова або дії дитини викликають у дорослого психічний стан, близький до відчаю.

4. Псевдоблюзнірство. Через відсутність ясного розуміння моральних норм і цінностей дитина поводить себе ніби по-блюзнірськи, зневажаючи установки дорослих.

Відповідно до інструкції досліджуваній (дорослий, що виховує дитину) має написати можливу відповідь дорослого персонажа на питання чи дію дитячого персонажа.

Робота проводилася індивідуально з дітьми, батьками, а також із дитиною та батьками спільно. В емпіричному дослідженні взяли участь 80 сімей із дітьми 6–7 років.

При обробці отриманих даних застосовувалися кореляційний, факторний аналіз.

Констатовано полярні форми реагування дорослих на неординарні прояви дитини, а саме: прийняття їх (лояльність) та неприйняття (усунення).

Лояльність виявляла себе в тому, що дорослі намагалися зрозуміти мотиви, приховану логіку поведінки дитини, приймали її позицію, сприймали її як суб'єкта міжособистісної взаємодії.

Усунення представлено авторитарною гіперсоціалізацією батьків, відкиданням, симбіотичними відносинами.

Було виявлено чотири найбільш розповсюджені типи реакцій батьків на неординарні прояви дітей:

1. Покарання. Негативна реакція засудження до вербального чи фізичного покарання. Прикладом може бути ситуація: «Син із матір'ю сидять за обіднім столом: «Мамо, а ти за мільйон гривень з'їла б дохлу кішку?» Реакція дорослого – буде лаяти дитину, не з'ясовуючи причини такого питання» тощо.

2. Відлуння, ігнорування. Досліджуваний демонструє реакцію байдужості, залишає поведінку дитини поза увагою чи жартує, переходячи в умовно-ігровий план. Наприклад:

– Ти чому плачеш? – запитує батько в дитини.

– Тату, ти сьогодні назвав маму куркою, а вона тебе слонем, то хто ж я? Відповідь дорослого: «Підростеш, зрозумієш» тощо.

3. Пояснення. Досліджуваний намагається прояснити для дитини ситуацію, відкоригувати її поведінку, не вникаючи в мотиви слів або вчинків дитини. Наприклад:

– Навіщо ти посадив бджолу в банку та мучиш її? Випусти!

– Як же випусти! Я її доїтиму. Вона мені мед даватиме!

Реакція батька: «Бджіл не доять» тощо.

4. Децентрація. Досліджуваний намагається зрозуміти мотиви, приховану логіку дитини, приймає її позицію, сприймає її як суб'єкта міжособистісної взаємодії. Наприклад: «Хлопчик заліз у сміттєвий бак і кричить батькові: “Тату, лізь сюди, тут цікавіше, ніж у нас удома!” Реакція дорослого: “Ти так вважаєш? Ти хочеш перевірити? Подивися, що тут, і підемо, порівняємо з тим, що вдома”».

Розглянемо деякі дані, отримані під час роботи з проективною методикою «Батьківська лояльність».

Реакція покарання неординарних проявів у батьків зустрічалася у 29% випадків, жартування – у 20%, пояснення – у 46,5%, децентрація – у 4,5%.

Таким чином, частіше батьки виявляють лояльність до дітей (принаймні до персонажів проективних малюнків). Лояльність батьків при цьому набуває форм швидше розумового ставлення до дітей; спроба прийняти неординарний погляд або поведінку дитини зустрічається в поодиноких випадках.

Через зіставлення окремо взятих відповідей матерів і батьків з'ясувалося, що матері лояльніші до неординарних проявів дитини, ніж батьки. Матері частіше пояснюють дитині те, що відбувається, прагнуть нехай не прийняти, але хоча б зрозуміти її позицію, мотиви, приховану логіку, прояснити для дитини ситуацію. Найчастіше це зустрічалось за обставин, зазначених вище, як нестандартність інтелектуальних проявів і псевдообразу.

Батьки жорсткіше ставляться до неординарної поведінки дитини – у їх проективній продукції більше байдужості, неприйняття та засудження вчинків часто й самої дитини, вербальне та фізичне покарання. Нерідко негативні реакції зустрічалися в батьків у ситуаціях емоційного потрясіння та псевдообразу.

У лояльних батьків (матерів і батьків, досліджуваних спільно) діти характеризуються відкритістю та товариськістю, адекватною самооцінкою, неконфліктним, довірчим та дружнім ставленням до батьків.

До батьків, які відсторонюються, діти виявляють негативні почуття; ці діти харак-

теризуються ворожістю, зниженим відчуттям самоцінності, нетовариськістю, підвищеною конфліктністю та закритістю в присутності батьків.

Коли ж батьки відсутні, багато хто з цих дітей товариські, відкриті, не тривожні, самостійні. Тобто симптоми відчуження з'являються лише в присутності батьків і зникають із їхнім виходом із кімнати. У цій ситуації розкривається віяло залежностей. Наприклад, негативні відчуття дитини (ворожість, конфліктність і тривожність) у присутності матері пов'язані з такими змінними, як авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз, нелояльність з боку матері, інфантилізація дитини, а також із такими проявами ставлення батька до дитини, як мимовільна стимуляція в неї тенденцій і покарання дитини.

Самовідчуття дитини в присутності батька залежить від проявів відчуження, наявності симбіотичного зв'язку, авторитарної гіперсоціалізації, лояльності батька до дитини.

На наш погляд, цей феномен дозволяє побачити першопричину відчуження в батьківській нелояльності (дистанціюванні). У процесі роботи нам здавалося, що на наших очах розкривається відчуження дитини від батьків, викликане відповідним ставленням до неї.

Механізм породження цього феномена – дисфункція кільця опосередкованого самонаслідування, який підтверджується методом відображеної суб'єктності, діє не тільки тимчасово – у штучних умовах експерименту, але й постійно – протягом років. Саме в цьому, на наш погляд, прихована причина неблагополуччя дитини в сім'ї батьків, які «дистантуються» від неї. Довготривалий характер дистанціювання дорослих від дитини в сім'ї, їхня нелояльність до неординарних проявів активності дітей пояснює зв'язок між тим, що можна назвати симптомокомплексом відчуження та характером сімейного спілкування.

Так, за отриманими нами даними, тривожність та нетовариськість дітей негативно корелюють із рівнем батьківської лояльності ($p < 0,05$). На основі факторного аналізу нами було виявлено значний взаємозв'язок між відчуженням дитини та деперсоналізуючими формами спілкування батьків. Відчуження в дитячо-батьківських взаєминах залежить від таких чинників, як жорсткий вплив матері (вага 27,5%), обмеження з боку батьків (вага 17,5%), сімейне неблагополуччя (вага 16,4%), гіперсоціалізація з боку матері (вага 11,8%). Ці чинники можуть бути примножені, вони добре узгоджуються з даними наукових джерел щодо специфіки зв'язку емоційного неблагополуччя (благополуччя) дитини в сім'ї та особливостей сімейного спілкування.

Однак у межах нашого дослідження ми змогли спостерігати щось більше: безпо-

середню причину цих ефектів – суб'єкту невіддзеркаленість дитини в очах та вчинках дорослого.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У результаті проведеного дослідження встановлено, що в психології феномен відчуження набуває особливого значення, оскільки розглядається як втрата людиною почуття власної суб'єктності в спілкуванні з референтними оточуючими (а інколи і з самим собою, коли йдеться про самовідчуження людини). Бути відчуженим означає відчувати самовтрату, не відчувати зв'язку з близькими.

Відчуження у звичному розумінні – це неповнота, обмеженість, неповноцінність свого Я, воно свідчить про невідповідність того, хто віддзеркалюється, тому що є віддзеркаленням. Особливого значення ця проблема набуває в онтогенетичному контексті, у дитячо-батьківських відносинах. У такому контексті ми розглядаємо відчуження як втрату дитиною почуття своєї суб'єктності в спілкуванні з батьками, переживання неможливості мати справжню свободу самопрояву.

Нами було припущено, що основним механізмом породження реакції відчуження в дітей

є порушення так званого «кільця самонаслідування» дитини в спілкуванні з дорослими, коли вона не відчуває себе віддзеркаленою в спілкуванні з дорослим, що провокує зниження самоцінності, прояв негативних почуттів, закритість тощо.

У контексті дитячо-батьківських відносин виділяють полярні форми реагування дорослих на неординарні прояви дитини: прийняття їх (лояльність) та неприйняття (відчуження).

Ознаки відчуження з'являються в дітей у присутності батьків, що дистанціюються, і зникають поза контактом із ними; діти батьків, що характеризуються лояльністю, не виявляють ознак відчуження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковальова А.А. Нейробиологія розвитку та навчання. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. 325 с.
2. Крива Н.Л. Особливості прояву довіри дитини старшого дошкільного віку до соціального оточення : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2021. 20 с.
3. Цуркан Т.Г. Взаємини дитини та батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості. Наука і освіта. 2015. № 3. С. 120–124.